

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ ВАРІАНТНОСТІ

© Леся Малевич, 2002

Статтю присвячено вивченню варіантних відношень у термінології. Розмежовано поняття “варіанти терміна”, “терміни-синоніми”, “терміни-варіанти”; уведено поняття термінологічного варіантного ряду. Запропоновано класифікацію термінів-варіантів за основними параметрами номінації, що матиме практичне значення для впорядкування галузевих терміносистем.

The article is devoted to the research of variant relations in terminology. The conceptions ‘variants of a term’, ‘synonymic terms’ and ‘variant terms’ are delimited; the conception of terminological variant series is suggested. The article proposes the classification of the variant terms which based on the fundamental parameters of nomination. It will be of practice importance to the improvement of the terminological systems.

Варіантність як іманентна функціональна характеристика мови, одна з її фундаментальних властивостей, що створює передумови для “найбільш адекватного передавання думки шляхом використання множинності виявів її внутрішньої структури” [1, с.5], усе більше привертає увагу мовознавців. У сучасній лінгвістиці, зокрема й українській, поняття варіантності трактується по-різному. Під ним розуміють варіантність національної мови та її територіальних і соціальних діалектів, стильову, нормативну, семантичну і – вужче – формальну (акцентуаційну, фонематичну, морфологічну, орфографічну). Як онтологічна характеристика природної мови, що забезпечує її функціонування і розвиток, варіантність властива і термінології, на яку неминуче поширюються всі особливості лексичних одиниць взагалі і зокрема ті, які витікають з “асиметрії ... мовного знака” [4, с.68].

Актуальність вивчення проблем варіантності в термінології зумовлена тим, що їх вирішення сприятиме глибшому розумінню багатьох аспектів діяхронного розвитку і синхронного функціонування терміносистем, оскільки варіантні відношення – важливий системотворчий, структурно значущий чинник у кожній мові, який наявністю інваріанта і варіантів організовує множину лексичних одиниць у систему, моделює варіантно-інваріантну будову світу. “Для виникнення варіанта або елемента, який може бути використаним замість іншого елемента, – зазначає Г.Щур, – перш за все необхідно, щоб існувало щось, заради чого те чи інше виникнення було б можливим або необхідним. Таким “щось” є функція” [15, с.215]. Варіантність, отже, великою мірою детермінована саме функціонуванням галузевих терміносистем і визначається потребами наукової комунікації.

Хоча в науці побутує погляд, згідно з яким уживання варіантів у мові “не є свідченням її досконалості” [5, с.19], ми розглядаємо варіантні відношення не як однозначний недолік термінології, а як історичне, детерміноване в часі явище, яке дає змогу, з одного боку, обирати найбільш оптимальні способи вираження галузевих понять, гарантуючи цим удосконалення термінологічної системи, а з другого – забезпечувати функціонування

останньої, її реалізацію в усному спілкуванні та наукових текстах. У термінології – і це закономірно з огляду на її специфіку – варіантність зазнає більш суворих нормативних обмежень, ніж у лексиці загального вжитку, оскільки може спричиняти й негативні для термінології явища (розгалужену синонімію, полісемію, омонімію). А тому вивчення специфіки варіантних відношень у термінології важливе як у плані загальнотеоретичному (дослідження онтології цієї фундаментальної властивості природної мови у сфері спеціальної лексики як однієї з підсистем мови), так і в прикладному, тому що дасть змогу забезпечити диференційований підхід до термінологічних варіантів у процесі впорядкування, кодифікації та стандартизації української наукової термінології.

Незважаючи на те, що поняття варіантності все частіше проникає в сучасні термінознавчі дослідження, серед науковців немає одностайності щодо багатьох аспектів цієї проблеми, насамперед, щодо розуміння самого поняття варіант, яке, як ми вже зазначали, вживається в широкому і вузькому трактуванні. З огляду на це, слід уточнити поняття **варіант терміна** та зіставити його з поняттями **термін-синонім** і **термін-варіант**.

У вузькому трактуванні варіант – це часткова модифікація того самого мовного знака, яка характеризується тотожністю значень і не порушує тотожності знака самому собі. Фонетичні, граматичні та орфографічні модифікації тієї самої термінологічної одиниці, які можуть відрізнитися за часом виникнення та частотою вживання, розглядаємо як формальні **варіанти терміна** (пор.: *грунт* = *грунт*; *бистроток* = *бистротік*; *артезіанська вода* = *артезіанські води*; *фільтр-вбирач* = *фільтровбирач*; *болотоутворення* = *болототворення*). Інваріант² у таких випадках знаходиться в плані вираження терміна. Закономірно, що при такому підході синоніми виходять за рамки поняття варіантності, оскільки їх не можна виявити лише на основі формального інваріанта.

Водночас вважаємо дискусійним визначення статусу спільнокоренових номінацій, оформлених різними словотвірними засобами (*дренаж* = *дренування*; *осушувач* = *осушник*; *розсолення* = *знесолення*), як словотвірних варіантів терміна лише на тій підставі, що між спільнокореновими утвореннями з одним і тим самим значенням не може бути зв'язків синонімічного характеру [11, с.18]. На наш погляд, такі ідентичні за своїм значенням термінологічні одиниці не можна кваліфікувати як варіанти терміна, тому що це різні слова, утворені продуктивними способами українського словотвору. Той факт, що для їх побудови були використані синонімічні словотвірні засоби, не є достатнім аргументом для того, щоб не вважати їх окремими, самостійними термінами. Крім того, у процесі функціонування спільнокоренові синоніми можуть набувати нових значень (так, перший із наведених вище термінів, на відміну від решти, багатозначний), а іноді й розмежовувати свої функції (*дернорізка* (машина), *дерноріз* (робітник)).

Поряд із суперечливим питанням про правомірність віднесення до синонімів спільнокоренових слів існують проблеми синонімії, характерні як для лексики загального вжитку (можливість включення в синонімічні ряди слів-дублетів), так і властиві тільки термінологічній лексиці, а саме: а) відношення між словами, що називають один денотат за різними ознаками; б) правомірність включення до синонімічного ряду термінів-символів.

На думку деяких дослідників, синонімія в термінології взагалі не представлена, оскільки “немає термінів, близьких за значенням, є термінологічні дублети”, а “між дублетами немає тих відношень, які організують синонімічний ряд, немає опозицій

² Поняття “інваріант” розуміємо, услід за Г.Щуром, як “відносно незмінне, властиве певній одиниці в різних випадках її вживання, а також те, що характерне для кількох одиниць і є спільним для них” [15, с.215].

емоційно-експресивних, стилістичних або відтінкових” [8, с.59; 9, с.261; 14, с.61]. Проте іншими науковцями в галузевих термінологіях зауважено “значне поширення синонімії, тобто наявність двох або кількох термінів, що виражають якість одне поняття”. Більше того, “спільність денотатів двох порівнюваних слів” декларується як “необхідна умова синонімії” [7, с.115].

Враховуючи вищезазначене, **термінами-синонімами** вважатимемо спеціальні найменування, які належать до одного й того самого денотата, можуть мати деякі відмінності в поняттєвому плані, відрізнятися семантикою словотвірних елементів, етимологією, ступенем сучасності та особливостями функціонування.

Щодо проблеми введення до термінологічних синонімічних рядів одиниць іншої семіотичної природи (символів, формул тощо), які вживаються на позначення спеціальних понять, то вона також вирішується по-різному. Так, В.Даниленко розглядає такі утворення як “власне термінологічну умову появи синонімії” [6, с.76], Т.Панько, І.Кочан, Г.Мацюк — як синонімію “на міжзнаковому рівні” [12, с.186], натомість С.Беляєва трактує їх не як “терміни-синоніми, а як варіанти чи еквіваленти терміна”, оскільки різниця між ними полягає лише “у графічному оформленні, у знаковій матеріалізації змісту” [2, с.126]. З огляду на специфіку цих знаків, а також на те, що вони не можуть бути описані з позицій мовної синонімії, вважаємо за доцільне виділити їх в окрему підгрупу спеціальних позначень — варіанти-символи.

Можливість кваліфікації термінів такого типу як варіантів номінації галузевих понять виливає з широкого розуміння поняття варіантності, згідно з яким варіантність – це множинність засобів вираження того самого значення, а відмінність чи схожість звукового складу одиниць-варіантів при цьому – ознака несуттєва. Різне трактування поняття варіантності (як варіантів одного слова і як варіантів позначення одного поняття) обумовлює наявність різних поглядів на співвідношення варіантності і синонімії: синоніми протиставляються варіантам, варіанти розглядаються як особливий різновид синонімії, синонімія кваліфікується як один із видів формального варіювання. Проте мусимо визнати, що розмежування формальних варіантів терміна і термінів-синонімів виправдане лише в разі розгляду цієї проблеми на рівні окремих термінологічних одиниць. На рівні терміносистеми й на рівні спеціального тексту питання про те, є ті чи інші паралельні найменування варіантами одного терміна чи різними термінами не актуальне, оскільки в такому випадку і варіювання слова, і синонімія виступають як варіанти позначення певних явищ дійсності.

Можливість розмежування формальних варіантів терміна і синонімів – з одного боку, а з другого – вивчення їх як явищ одного порядку, тобто як варіантів позначення спеціального поняття, ґрунтується на різних підходах до мовних фактів – фізичному та функціональному. Якщо фізична концепція характеризується, за С.Бережаном, намаганням установити певну залежність “між ступенем фізичних (матеріальних) відмінностей позначників різних елементів і їх позначуваними”, то функціональна передбачає “виділення функціональних одиниць і проведення зіставлень вже на рівні цих функціональних одиниць. При такому підході діапазон варіювання лексичних одиниць значно розширюється: як лексичні позиційні варіанти постають не тільки спільнокореневі слова ..., а й різнокореневі слова, які досі ніхто не визнавав варіантами” [3, с.37–38].

Виходячи з розуміння терміна як поняття функціонального (субстанційно являючи собою слово або словосполучення, термін, на відміну від інших лексичних одиниць,

виконує функцію знака професійного поняття), оптимальним для дослідження варіантності в термінології вважаємо другий підхід, що не виключає, проте, можливості часткового застосування і першого, адже виконання терміном особливої функції не позбавляє його субстанційності.

Отже, для констатації варіантних відношень між елементами терміносистеми необхідною і достатньою умовою є встановлення тотожності їхніх функцій. Спільна номінативна функція, яка ґрунтується на спільності позначуваного наукового поняття, виконує, таким чином, роль інваріанта, який об'єднує різні номінативні одиниці. З огляду на це, мовні та символічні знаки, що вживаються на позначення певного галузевого поняття, називаємо **термінами-варіантами**. Так, зі значенням "частина території, з якої вода збігає у водний об'єкт" у термінології водного господарства функціонують терміни-варіанти *аквілегія* = *водозбір*; варіантними позначеннями поняття "головний відкритий водовід в осушувальній системі" виступають номінації *осушувальний магістральний канал*, *магістральний канал*, *МК*, *магістраль*, *головний канал*, *головна дрена*, *ГД*.

Паралельні засоби передавання змісту, коли одне значення виражається кількома матеріальними оболонками, у лінгвістичній літературі іменують "синонімічними парадигмами" (В.Турчин), "номінативними рядами" (В.Нікітевич), "номінативно-варіантними парадигмами" (Р.Попович). За В.Русанівським, "групування слів за спільною семемою утворює варіантний ряд" [13, с.15].

З метою вивчення закономірностей розвитку варіантних відношень у термінології та розв'язання прикладних завдань її внормування уводимо поняття **термінологічний варіантний ряд (ТВР)**, під яким розуміємо сукупність термінів-варіантів, які функціонують на певному синхронному зрізі, мають однакову денотативну співвіднесеність і тотожний поняттєвий зміст, але відрізняються способами і засобами реалізації номінативної функції в терміносистемі.

На сучасному синхронному зрізі у сфері функціонування та сфері фіксації термінології водного господарства нами виявлено понад 400 ТВР. Мінімальне число членів ТВР – два, оскільки варіювання передбачає відношення щонайменше між двома одиницями. Двочленні кореляції становлять близько 70% рядів термінів-варіантів. Решта рядів — це багаточленні парадигми, до складу яких входить три й більше варіантів, пор.: "водовід через перепону" – *акведук* = *міст-водовід*; "кількість води, яку необхідно подати на 1 га за вегетаційний період" – *зрошувальна норма* = *дефіцит водоспоживання* = *водопотреба-нетто*; "шар породи, який не пропускає воду" – *водонепроникний шар* = *водонепроникна товща* = *водонепроникна порода* = *водонепроникний горизонт* = *водонепроникний прошарок* = *водонепроникний пласт* = *водонепрохідний шар* = *водотривкий шар* = *водотривкий горизонт* = *водотривке ложе* = *водотрив* = *водоупорний шар* = *водоупор* = *роздільний шар* = *водостійкий шар*.

Системний опис характеру відношень між термінами-варіантами передбачає класифікацію останніх. На сьогодні зроблено чимало спроб класифікації варіантів, проте жодна з них не є вичерпною. Зважаючи на те, що в основу виділення ТВР нами покладений критерій тотожності номінованого поняття, розмежування гідромеліоративних термінів-варіантів доцільно проводити за такими параметрами номінації: 1) специфіка знакової природи терміна (варіанти-мовні знаки — варіанти-символи: *корисний об'єм* = *Wк*); 2) джерело спеціального найменування (терміни, утворені на власному мовному ґрунті — терміни, запозичені з інших мов: *осідання* = *седиментація*); 3) спосіб творення (терміни, утворені одним способом – терміни, утворені різними способами (серед різноспособових

варіантів виділяємо опозиції "словосполучення – афіксальний термін" (*зрошувальний канал = зрошувач*), "словосполучення – композит" (*утворення гумусу = гумусоутворення*), "словосполучення – аббревіатура" (*рівень ґрунтових вод = РГВ*); 4) номінативні засоби, використані для побудови терміна (серед односпособових варіантів розрізняємо: словотвірні (*дощувач = дощовик = дощувальник*), лексичні (*зрошення = зволоження*), синтаксичні (*ґрунтовий профіль = профіль ґрунту*), квантитативні (*фільтрація води з каналу = фільтрація з каналу*), морфологічні (*стічна вода = стічні води*), фонетичні (*аеротанк = аеротенк*), орфографічні (*водозлив Чіполетті = водозлив Чіполетті*). Кожен із названих параметрів деталізує попередній, що дає змогу говорити про ієрархічність структури варіантного ряду.

Наявність ТВР, які порушують однозначну відповідність між елементами плану змісту і плану вираження термінології, найчастіше оцінюють негативно. Деякі дослідники варіантність вважають явищем непотрібним і навіть шкідливим, свідченням "невпорядкованості змісту терміносистеми", її "слабкої оформленості і неорганізованості", оскільки паралельні найменування не виконують у терміносистемі жодних функцій, а лише ускладнюють спілкування [10, с.87]. На цій підставі варіантність пропонують уніфікувати в процесі впорядкування галузевої термінології.

Аналіз варіантних відношень в українській водогосподарській термінології в різні періоди її становлення і розвитку показав, що варіантні ряди справді демонструють стійку тенденцію до скорочення або й повної уніфікації. Це особливо виразно помітно серед численних фонетичних та морфологічних варіантів, які функціонували в терміносистемі на ранніх етапах її формування і майже повністю відсутні на сучасному синхронному зрізі. Проте поряд із цією тенденцією чітко окреслюється і протилежна: поява нових термінів-варіантів, зокрема квантитативних, аббревіатур та ін.

З огляду на вищезазначене, а також з метою упорядкування сучасної української термінології важливо з'ясувати функції варіантних найменувань у терміносистемах та причини їх виникнення.

Протягом усього періоду формування термінології водного господарства, яка обслуговує одну з найдавніших галузей знань, постійно з'являється потреба номінування нових предметів і явищ. Намагання створити вдале найменування, яке б найкраще виконувало покладену на нього функцію, як правило, викликає появу кількох термінів з ідентичним значенням (*імпульсне шлюзування = імпульсне зволоження = циклічне зволоження*).

У різні періоди становлення і розвитку термінології варіантні ряди термінів можуть виникати також у процесі перейменування окремих понять, коли застарілі або недосконалі назви певний час функціонують паралельно з новими. Причинами заміни одних найменувань іншими виступають: а) полісемія терміна (у 20-х роках, наприклад, на позначення водойми для відведення води з осушуваних земель замість багатозначної лексики *водозбір* було запропоновано терміни-варіанти *емісар = водоприйма = водоприймальник = водоприймальня = водоприймач*, останній з яких функціонує як єдиний знак цього поняття в сучасній термінології); б) неточність термінів (так, поряд із не зовсім точним терміном *напівагата* в останні роки вживають варіанти *буна = водостискувальна дамба = струмененапрямна дамба*); в) багатоконпонентні найменування (*вимірювач сумарного випаровування = евапотранспірометр; формула розрахунку дебіту свердловини = формула Тейса*); г) терміни, які не відповідають нормам української мови (*відмостка = вимощення; щілеріз = щілиноріз; вологоутримуюча здатність = вологоутримувальна*

здатність); г) повернення до активного вжитку термінів, безпідставно вилучених у різні періоди розвитку термінології (*нижній = долишній (б'єф)*; *свердловина = шпара*; *меандра = закрут*; *підощва = підніжжя*; *укіс = ухил*).

ТВР часто утворюються внаслідок паралельного вживання запозичених і власномовних термінів, що викликано, з одного боку, проникненням до терміносистеми інтернаціональних найменувань (*просочування = інфільтрація*; *пересихання = гідрофобізація*; *вал = дамба*), а з другого – контрномінуванням іншомовних термінів (*польдер = обвалована територія*; *кавал'єр = насип з виїнятого ґрунту*; *каптаж = перехоплення джерела*).

Проте більшість термінів-варіантів — це результат паралельного найменування об'єктів, які вже мають назву в українській мові. Так, важливим чинником, що стимулює виникнення ТВР, є принцип мовної економії: багатослівні терміни замінюються коротшими варіантами, абрєвіатурами, символами, зручними для спілкування, пор.: *гідралічна провідність = гідропровідність*; *коефіцієнт в'янення = КВ*; *концентрація водневих іонів = рН*. Появу паралельних назв може бути викликано і стилістичними міркуваннями – бажанням уникнути багаторазового повторення того самого терміна в наукових текстах, особливостями науково-популярних, науково-навчальних текстів (так, терміни *гідротехнічні меліорації*, *агротехнічні меліорації* в популярних виданнях замінюють більш зрозумілими *водні меліорації*, *сухі меліорації*). Наявність термінів-варіантів у галузевій термінології, таким чином, допомагає найповніше задовільняти потреби наукового спілкування, забезпечує належний рівень культури наукової мови.

Враховуючи причини виникнення термінів-варіантів та їхні функції, вважаємо, що кінцевою метою упорядкування термінології повинна бути не повна уніфікація ТВР (якби вона навіть була можлива), оскільки це погіршить виконання терміносистемою своїх функцій, а її удосконалення як оптимального засобу спілкування фахівців. Для цього кількість термінів-варіантів слід звести до раціонального мінімуму, який, з одного боку, здатна запам'ятати людина, який не створить проблеми різного тлумачення термінів і може бути відображений у словниках, тезаурусах та інших видах довідкової та нормативної літератури, а з другого – дасть змогу задовільняти комунікативні потреби в усіх сферах використання термінології (науковій, навчальній, науково-популярній літературі, науково-технічній документації, інформаційно-пошукових системах, усному спілкуванні тощо). Розв'язання цього завдання, на наш погляд, можливе за умови диференційованого підходу до різних типів термінів-варіантів з урахуванням точності терміноодиниць, їхньої одно- чи багатозначності, умотивованості, стислості, частотності вживання, сфери використання, відповідності нормам української мови:

1. Обов'язкової уніфікації або семантичної диференціації потребують варіантні ряди, які складаються з кількох запозичень. Функціонування варіантних пар "власномовний – запозичений термін" цілком припустиме, оскільки, по-перше, їх кількість у терміносистемі відносно невелика; по-друге, більшість із них успішно співіснує в термінології тривалий час; по-третє, запозичені терміни (це переважно інтернаціоналізми) часто економніші, словотвірно гнучкіші, ніж власномовні, хоча й поступаються останнім ступенем умотивованості.

2. З метою внормування термінології слід провести повну уніфікацію фонетичних, морфологічних та орфографічних варіантів.

3. Відбирати нормативні терміни серед різноспособових та синтаксичних варіантів потрібно з урахуванням їхньої відповідності вищеназваним критеріям (однозначність,

стислисть і т. д.). Рівноцінні варіанти, які паралельно вживають у наукових текстах, повинні фіксуватися в словниках.

4. Варто увести до нормативних словників і найбільш частотні терміни-символи, аббревіатури, квантитативні варіанти, які постійно відтворюються в спеціальних текстах різних типів.

5. Актуальною для української водогосподарської термінології є проблема впорядкування лексичної та словотвірної варіантності. Окрім лінгвістичної оцінки варіантів такого типу (їхньої відповідності нормам сучасної української літературної мови, можливості вживання в наукових, науково-популярних текстах тощо), для з'ясування статусу деяких із них особливої ваги набуває експертна оцінка фахівців.

6. У випадках, коли жоден із наявних варіантів позначення певного поняття не відповідає окресленим вимогам, слід розглянути можливість утворення нового терміна за однією з продуктивних моделей або повторно залучити до активного вжитку вдале найменування, якщо таке існує в діячій мові.

Таким чином, термінологічні варіантні ряди об'єднують формальні варіанти термінів, синонімічні терміни та терміни-символи, які позначають те саме поняття. Виникнення термінів-варіантів різних типів протягом усього періоду становлення і розвитку терміносистеми найчастіше зумовлено об'єктивними потребами найменування нових наукових понять, заміни застарілих або недосконалих термінів, процесами інтернаціоналізації термінології та контрномінування запозичених терміноодиниць, стилістичними вимогами до наукових текстів.

Варіювання плану вираження науково-технічної термінології не слід оцінювати однозначно негативно. Упорядковуючи терміносистему, потрібно усувати надлишкову варіантність з одночасним збереженням такої кількості варіантів, яка сприятиме найбільш ефективному функціонуванню галузевої термінології, її удосконаленню, а також забезпечить належний рівень культури наукової мови.

1. Азнаурова Э.С. *Функционально-стилистическая и коммуникативно-прагматическая вариативность лексических единиц в системе языка и речи* // Проблемы вариативности в германских языках. – М., 1988. – С.5–6.
2. Беляева С.А. *Синоним – дублет – вариант* // Омосемия и омография в естественных и машинных языках. – Владивосток, 1986. – С.122–127.
3. Бережан С.Г. *К проблеме лексической вариативности* // Вариантность как свойство языковой системы. – М., 1982. – С.36–38.
4. Гак В.Г. *Асимметрия лингвистического знака и некоторые общие проблемы терминологии* // Семиотические проблемы языков науки, терминологии и информатики. – М., 1971. – С.68–71.
5. Горбачевич К.С. *Вариантность слова и языковая норма*. – Л., 1978.
6. Даниленко В.П. *Русская терминология: Опыт лингвистического описания*. – М., 1977.
7. Караулов Ю. *Общая и русская идеография*. – М., 1976.
8. Квитко И.С. *Термин в научном документе*. – Львов, 1976.
9. Коваль А.П. *Науковий стиль сучасної української літературної мови: Структура наукового тексту*. – К., 1970.
10. Кутина Л.Л. *Языковые процессы, возникающие при становлении научных терминологических систем* // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М., 1970.
11. Молодец В.И. *Некоторые проблемы терминологической синонимии* // Термин и слово. – Горький, 1983. – С.11–21.
12. Палько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. *Українське термінознавство*. – Львів, 1994.
13. Русанівський В.М. *Поняття семантичного і стилістичного інваріанта* // Мовознавство. – 1981. – № 3. – С.9–20.
14. Толикина Е.Н. *Некоторые лингвистические проблемы изучения термина* // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М., 1970. – С.53–67.
15. Щур Г.С. *Теория поля в лингвистике*. – М., 1974.